

İlk Dönem Huzur Dersleri Mukarrirlerinden İsmail Müfid Efendi ve Enfâl Suresi 26. Ayetini Tefsiri: Tahkikli Neşir ve Değerlendirme

Mustafa Cihad Bakkal

[0000-0002-3030-991X | mcbakkal@pau.edu.tr](mailto:mcbakkal@pau.edu.tr)

Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Denizli, Türkiye

ROR ID: [01etz1309](https://orcid.org/01etz1309)

Öz

Osmanlı döneminde Ramazan aylarında padişahın huzurunda dönemin önde gelen âlimlerinin katılımıyla belli usul ve esaslar çerçevesinde özel tefsir dersleri yapılmakta ve bu derslere “huzur dersleri” denilmekteydi. Resmî olarak 1172/1759 yılında başlayan dersler hilafetin ilga edildiği tarih olan 1924 yılına kadar devam etmiş ve bu süre zarfında derslere mukarrir ve muhatap düzeyinde pek çok âlim iştirak etmiştir. Bu derslere katılan ve mukarrir olarak görev alan âlimlerden biri de hayatının büyük bölümünü müderris olarak geçiren İsmail Müfid İstanbulludur. Bu makalede farklı alanlarda çok sayıda eser telif eden velûd bir âlim olmasına rağmen kaynaklarda hakkında çok az bilgi bulunan İsmail Müfid’in Ramazan 1197/1783’nin ilk meclisinde takrir ettiği Enfâl suresi 26. ayetin tefsirine dair Süleymaniye Kütüphanesinde kayıtlı olan tek nüshası incelenmiştir. Çalışmada İsmail Müfid’in hayatı, eserleri ve katıldığı huzur derslerinden bahsedildikten sonra risale, muhteva ve metot itibarıyla analiz edilmiş, metnin kaynakları üzerinde durulmuş ve huzur dersleri sistematığı açısından değerlendirmesi yapılmıştır. Son kısımda ise risalenin tahkikli neşrine yer verilmiştir. Huzur derslerinin muhtevalarına ilişkin günümüze ulaşan belgeler sınırlı sayıdadır. Özellikle ilk döneme ait kayıtlar yok denecek kadar azdır. Kaynaklarda 1197/1783 yılının ilk meclisinde İsmail Müfid’in mukarrir olarak görev aldığı nakledilse de dersin muhtevasına ilişkin bilgi verilmemektedir. Konuyla ilgili yapılan bir çalışmada huzur derslerine ait günümüze ulaşan en eski tarihli ders metninin 1177/1764 yılına ait olduğu tespit edilip neşri yapılmıştır. Aynı çalışmada tarih itibarıyla ikinci sırada gelen metnin ise 1200/1786 yılına ait olduğu ifade edilmiştir. Derslerle ilgili işlenen ayetleri esas alarak kronolojik bir tasnif denemesinin yapıldığı bir başka çalışmada ilk döneme dair bazı tespitlere yer verilse de bizim makalemizde üzerinde durduğumuz İsmail Müfid ve 1197/1783 yılının ilk meclisinde takrir ettiği Enfâl 26. ayet ile ilgili herhangi bir bilgi paylaşılmamaktadır. Yazma eserler arasında tevafuk ettiğimiz bu nüsha ise 1197/1783 yılında icra edilen ilk meclise ait olup şu ana kadar gün yüzüne çıkarılan en eski tarihli ikinci metin olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda makalede huzur derslerinin ilk dönemine ışık tutan oldukça eski tarihli ve kaynaklarda ismi hiç zikredilmeyen bir metin neşredilip tahlil edilmiştir. Dolayısıyla bu çalışma, huzur dersleriyle ilgili yapılan araştırmalara önemli bir katkı sunması ve bu alandaki literatürü zenginleştirmesi açısından ayrı bir öneme sahiptir. İsmail Müfid’in risalede huzur derslerinin ana kaynağı olan Beyzâvî tefsirinin izinden giderek dilbilimsel ağırlıklı dirayet metodunu kullandığı görülmektedir. Kaynak olarak dersin ana metni olan Beyzâvî tefsiriyle yetinmeyen müellif, Zemahşerî, Râzî, Ebû Hayyân, Ömer en-Nesefî gibi müfessirlerden de istifade ederek meseleleri çok yönlü olarak tahlil etmiş ve bunun sonucunda sağlam bir metin ortaya koymuştur. Buradan hareketle müellifin ders öncesinde ciddi bir hazırlık yaptığı sonucuna ulaşılabilir. Risale ile ilgili dikkat çeken bir başka husus ise metnin titizlikle hazırlanan orijinal bir metin olmasıdır. Tefsir metinlerinde önceki kaynaklardan yapılan uzun alıntılara ve birbirinin tekrarı olan cümlelere sıkça yer verildiği görülmektedir. İsmail Müfid’in takrir bu gözle incelendiğinde risalede bire bir alıntılara çok az rastlanması metnin özgünlüğünü ortaya koymaktadır. İsmail Müfid’in Enfâl suresi 26. ayetin tefsirine ilişkin kısa bir risalede yer verdiği bilgiler, zaman zaman yaptığı tahlil, tercih ve değerlendirmeler tefsir ilmindeki dirayetine dair önemli veriler sunmaktadır. Bu konuda daha net değerlendirme yapabilmek için tefsir ile ilgili tüm çalışmalarının irdelenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bu makalenin ardından özellikle Beyzâvî tefsiri üzerine kaleme aldığı haşiye çerçevesinde müellifin müfessir

yönünü araştıran ve tefsir ilmine katkılarını ortaya koyan bir çalışmanın yapılmasına ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Bu doğrultuda yapılacak bir araştırmanın alandaki boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, Huzur Dersleri, İsmail Müfid, Yazma Eserler, Tahkikli Neşir

Atıf Bilgisi

Bakkal, Mustafa Cihad. "İlk Dönem Huzur Dersleri Mukarrirlerinden İsmail Müfid Efendi ve Enfâl Suresi 26. Ayetini Tefsiri: Tahkikli Neşir ve Değerlendirme". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Mart 2025), 536-557. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1577201>

Geliş Tarihi	31.10.2024
Kabul Tarihi	07.03.2025
Yayın Tarihi	15.03.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

İsmail Müfid Efendi, One of the Early-Period Huzur Lecturers, and His Commentary on Verse 26 of Surah al-Anfal: A Critical Edition and Evaluation

Mustafa Cihad Bakkal

[0000-0002-3030-991X](mailto:mcbakkal@pau.edu.tr) | mcbakkal@pau.edu.tr

Pamukkale University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Denizli, Türkiye

ROR ID: [01etz1309](https://orcid.org/01etz1309)

Abstract

During the Ottoman period, special Quranic exegesis (tafsir) lectures were held during the month of Ramadan, conducted in the presence of the sultan by leading scholars of the era according to specific principles and guidelines. These lectures were referred to as "Huzur Lectures" (Huzur Dersleri). Officially initiated in 1172 AH (1759 CE), these lectures continued until the abolition of the caliphate in 1924. Throughout this period, many scholars participated either as lecturers (mukarrir) or respondents (muhatap). One of these scholars who actively participated as a lecturer was Ismail Müfid İstanbûlî, who spent a considerable portion of his life as a mudarris (professor). This article analyzes the only extant manuscript registered in the Süleymaniye Library concerning Ismail Müfid's tafsir lecture on verse 26 of Surah al-Anfal, presented in the first session of Ramadan in 1197 AH (1783 CE). Although Müfid was a prolific author who contributed numerous works across various disciplines, very little information about his life is available in existing sources. In this study, after presenting information on Ismail Müfid's life, works, and participation in the Huzur Lectures, the manuscript is analyzed in terms of its content, method, and textual characteristics. The sources employed by Müfid are examined, and the manuscript is evaluated within the broader framework of the Huzur Lecture tradition. The final section provides a critical edition of the manuscript. Documentation on the content of Huzur Lectures is relatively limited, particularly for the earlier periods. Existing records, especially from the initial period, are scarce. Although sources mention that Ismail Müfid served as a lecturer in the first session of 1197 AH (1783 CE), they do not provide details regarding the content of his lecture. Previous studies have identified the earliest surviving lecture manuscript as dating from 1177 AH (1764 CE), with another text dated 1200 AH (1786 CE) being the second oldest identified document. A separate chronological classification based on the Quranic verses discussed in these lectures included some observations about the early period but omitted any reference to Ismail Müfid and his 1197 AH lecture on Surah al-Anfal, verse 26. The manuscript encountered among existing manuscripts appears to be from the first session conducted in 1197 AH (1783 CE), thus constituting the second oldest known document uncovered to date. Hence, this article publishes and analyzes a significant early-period text, previously unmentioned in existing scholarship, thereby shedding new light on the initial phases of the Huzur Lectures. This study is particularly valuable because it makes a significant contribution to research on the Huzur Lectures, enriching the existing literature. It is evident from Müfid's work that he closely follows al-Baydawi's tafsir, the main reference of the Huzur Lectures, and employs a linguistically-oriented rational (dirayah) methodology. Müfid not only uses al-Baydawi's commentary but also integrates insights from renowned exegetes such as al-Zamakhshari, Fakhr al-Din al-Razi, Abu Hayyan, and Umar al-Nasafi, presenting a multi-faceted analysis that results in a robust and original text. This meticulous approach indicates significant preparation undertaken by Müfid before the lecture. Another remarkable aspect of the manuscript is its originality and careful preparation. Tafsir literature commonly includes lengthy quotations and repetitive phrases borrowed from previous works; however, a close examination of Müfid's text reveals minimal direct quotations, highlighting its originality. Furthermore, Müfid's brief commentary on verse 26 of Surah al-Anfal includes valuable analytical insights, preferences, and

evaluations, demonstrating his proficiency in tafsir scholarship. For a more comprehensive evaluation, further examination of all Müfid's tafsir-related works is necessary. Consequently, future research specifically addressing Müfid's contributions, particularly through his glosses (hashiya) on al-Baydawi's commentary, is essential. Such an investigation would effectively fill an existing gap in scholarship on tafsir studies.

Keywords

Tafsir, Huzur Lectures (Imperial Qur'anic Lectures), İsmail Müfid, Manuscripts, Critical Edition

Citation:

Bakkal, Mustafa Cihad. "İsmail Müfid Efendi, One of the Early-Period Huzur Lecturers, and His Commentary on Verse 26 of Surah al-Anfal: A Critical Edition and Evaluation". *Journal of Eskişehir Osmangazi University Faculty of Theology* 12/1 (March 2025), 536-557. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.157201>

Date of Submission	10.31.2024
Date of Acceptance	03.07.2025
Date of Publication	03.15.2025
Peer-Review	Double anonymized / Two External
Ethical Statement	This study does not require ethics committee approval, as the data used were obtained from literature review/published sources. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author acknowledges that he received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Huzur dersleri terkip itibarıyla “padişahın huzurunda yapılan dersler” anlamına gelmektedir. Huzur derslerini temel ilke ve esasları göz önüne alındığında şu şekilde tarif etmek mümkündür: Temelleri 1136/1724 yılında Damat İbrahim Paşa döneminde atılan, 1172/1759 Ramazan’ından itibaren Sultan III. Mustafa’nın (ö. 1187/1774) fermıyla resmileşen, biniş merasiminin ardından padişahın huzurunda, şeyhülislâm tarafından seçilen ve padişah tarafından onaylanan yetkin ulemadan oluşan bir heyet tarafından her yıl Ramazan’ın belirli günlerinde padişahın tayin ettiği mekanlarda kurulan ilmî mecliste Kadı Beyzâvî tefsirinin münazaraları tarzda tedrisinin yapıldığı ilmî toplantılardır.¹ Bu tariften de anlaşılacağı üzere huzur dersleri ile ilgili çok sayıda mesele mevcuttur. Daha önce yazılan kitap ve makalelerde detaylı bir şekilde işlendiği için² tekrara düşmemek adına huzur derslerin tarihçesi, mahiyeti, icrası vb. konularla ilgili bu çalışmada detaya girilmeyecek, sadece önem arz eden bazı hususlara temas etmekle yetinilecektir.

Huzur dersleri padişah ve devlet erkanının yanı sıra dönemin önde gelen ilim adamlarının iştirakiyle gerçekleştirilen, dinî ve ilmî meselelerin derinlemesine tahlil edildiği üst seviye toplantılardır. Bu meclislerde dersi anlatmakla görevli olan bir mukarririn yanı sıra ona soru sormak ve meseleleri müzakere etmekle yükümlü olan muhataplar da hazır bulunmaktaydı.³ Son derece ciddi bir atmosferde geçen derslerde mukarrirler daha önceden belirlenen ayet(ler) hakkında izahlar yapar, ardından muhatapların sorduğu sorular çerçevesinde ilmî tartışmalar cereyan ederdi. Sadece Ramazan ayında yapılan ve genellikle Beyzâvî tefsirinin esas alındığı derslerde ayet tefsirlerinin son derece yavaş ilerlediği, hatta 1201/1717’den 1205/1791 yılına kadar olan süreçte Bakara suresinin yalnızca ilk otuz ayetinin tefsir edilebildiği görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında ders esnasında Arap dili ve belâgatına dair derin tartışmalara girilmesinin ve ayetle doğrudan ilişkisi bulunmayan meselelere yer verilmesinin etkili olduğu söylenebilir.⁴

Huzur derslerinin ilmî ve toplumsal açıdan pek çok faydası olmuştur. Padişahın huzurunda icra edilen bu dersler sayesinde âlimler toplum nezdinde itibar kazanmış, ilme ve eğitime verilen önem artmıştır. Öte yandan derslerde ele alınan ayetlerin derinlemesine tahlil edilmesi, ulemanın farklı görüşler ileri sürmesi ve bu görüşlerin ilmî açıdan serbest bir ortamda tartışılması özelde tefsir, genelde ise İslâmî ilimlerin gelişmesine önemli katkılar sunmuştur.⁵

---

¹ Ömer Kara, “Osmanlı’da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* IX/18 (2011), 522.

² Detaylı bilgi için bkz. Ebü’l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017), 1/1-345; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022), 221-227; Mehmet İpşirli, “Huzur Dersleri”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/441-444; Kara, “Osmanlı’da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü”, 519-539; Aydın Temizer, “Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV/28 (2013), 65-73; Süleyman Gür, “Giritli Ahmed Efendi ve Huzur Dersi Risâlesi’nin Tahlili Neşri”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* IV/2 (2020), 605-609; Rıdvan Kara, *Osmanlı’da Huzur Dersleri İçeriği: Gümülcineli Ahmet Âsum Efendi Örneği* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024), 53-100; Aydın Temizer, “Osmanlı Dönemi Türk Tefsir Ekolünde Huzur Dersleri”, *Osmanlı Döneminde Tefsir* II (2018), 450-458.

³ Mukarrir ve muhataplar hakkında detaylı bilgi için bkz. Kara, *Osmanlı’da Huzur Dersleri İçeriği*, 61-67.

⁴ İpşirli, “Huzur Dersleri”, 18/442.

⁵ Detaylı bilgi için bkz. Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/9-11.

Huzur derslerinin muhtevalarına ilişkin günümüze ulaşan belgeler sınırlı sayıdadır. Özellikle ilk döneme ait kayıtlar yok denecek kadar azdır. Kaynaklarda 1197/1783 yılının ilk meclisinde İsmail Müfid'in mukarrir olarak görev aldığı nakledilse de dersin muhtevalarına ilişkin bilgi verilmemektedir.⁶ Konuyla ilgili yapılan bir çalışmada huzur derslerine ait günümüze ulaşan en eski tarihli metnin 1177/1764 yılına ait olduğu tespit edilip neşri yapılmıştır. Aynı çalışmada tarih itibariyle ikinci sırada gelen metnin ise 1200/1786 yılına ait olduğu ifade edilmiştir.⁷ Derslerle ilgili işlenen ayetleri esas alarak kronolojik bir tasnif denemesinin yapıldığı bir başka çalışmada ilk döneme dair bazı tespitlere yer verilse de⁸ bizim makalede üzerinde durduğumuz İsmail Müfid ve 1197/1783 yılının ilk meclisinde takrir ettiği Enfâl suresinin 26. ayeti ile ilgili herhangi bir bilgi paylaşılmamaktadır.⁹ Yazma eserler arasında tevafuk ettiğimiz bu nüsha ise 1197/1783 yılında icra edilen ilk meclise ait olup tespitlerimize göre şu ana kadar gün yüzüne çıkarılan en eski tarihli ikinci metindir. Dolayısıyla bu makalemizde huzur derslerinin erken dönemine ışık tutan ve kaynaklarda ismi geçmeyen oldukça eski tarihli bir metin yayımlanarak analiz edilmiştir. Bu açıdan çalışma ayrı bir öneme sahiptir ve huzur dersleri ile ilgili yapılan çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla akademik dünyada İsmail Müfid ve eserleri hakkında tamamı *Ahlâk-ı Adudiyye şerhi* ile ilgili olmak üzere sadece üç çalışma mevcuttur. Bunlardan biri Kevser Kösem tarafından 2008 yılında hazırlanan “İsmail Müfid b. Ali el-İstanbulî'nin Şerhu Ahlâk-ı Adudiyye” adlı yüksek lisans tezidir. Diğeri Anar Gafarov'un yazdığı “İsmail Müfid İstanbulî'nin Adudiyye Geleneğine Katkısı ve Siyaset Düşüncesi” adlı makaledir. Sonuncusu ise Ersin Afacan ve Hayrettin Hayri Tokmakçı'nın beraber hazırladıkları “Sporda Öfkenin Kaynağı Problemi: İsmail Müfid İstanbuli Merkezli Bir Çözümleme” adlı makaledir. Bu akademik araştırmaların yanı sıra bir de tespit edebildiğimiz kadarıyla İsmail Müfid'in *Terceme-i Levâih* adlı eseri ile ilgili bir kitap çalışması bulunmaktadır. Söz konusu kitap 2023 yılında Fatih Yıldız tarafından *Tecelliler: Levâyih* ismiyle yayımlanmıştır. İslâmî ilimlerin çeşitli alanlarında çok sayıda eser telif eden böyle velûd bir âlim hakkında çoğu İslâm ahlak felsefesi ile ilgili sadece dört çalışmanın yapılmış olması kanaatimizce büyük bir eksikliklerdir. Müellifin tamamına yakını yazma halinde bulunan özellikle tefsir, fıkıh, hadis, kelam, tasavvuf gibi İslâmî ilimlerin başat alanlarına dair çalışmaları araştırmacıların ilgisini beklemektedir. Makalede İsmail Müfid'in Huzur derslerinde takrir ettiği bir metin gün yüzüne çıkarılarak bu konudaki eksikliğin bir nebze olsun giderilmesi amaçlanmaktadır.

Çalışma iki temel bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde İsmail Müfid'in hayatı, eserleri ve katıldığı huzur dersleri hakkında bilgi sunulmuştur. İkinci bölümde risalenin tanıtımı ve değerlendirmesine yer verilmiş, bu bağlamda öncelikle nüshanın tanıtımı, yazılış amacı ve tahkikte izlenen yöntemden bahsedilmiştir. Ardından metin, muhteva ve metot itibariyle tahlil edilmiş, risalede kullanılan kaynaklar üzerinde durulduktan sonra metin huzur dersleri

⁶ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/172.

⁷ Detaylı bilgi için bkz. Gür, “Giritli Ahmed Efendi ve Huzur Dersi Risâlesi'nin Tahlilî Neşri”, 607-608.

⁸ Rıdvan Kara, “Osmanlı'da Huzur Dersleri Kronolojisi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXVI/49 (2024), 283-284.

⁹ Anlaşıldığı kadarıyla bu durum yazarın muhteva merkezli bir kronoloji oluşturmayı denemesinden kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle yazar, 1197 yılının ilk meclisinde işlenen ayete ilişkin bir bilgiye ulaşamadığı için İsmail Müfid'in ismini zikretmemektedir. Bkz. Kara, “Osmanlı'da Huzur Dersleri Kronolojisi”, 282.

sistematiği açısından değerlendirilmiştir. Ayrıca son kısımda risalenin tahkikli neşrine yer verilmiştir.

1. İsmail Müfid İstanbûlî: Hayatı, Eserleri ve Katıldığı Huzur Dersleri

1.1. Hayatı ve Eserleri

Hayatı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Babası Attar Ali Efendi'dir. Aslen İstanbullu olup¹⁰ 1132/1720'de Davutpaşa'da dünyada gelmiştir.¹¹ Rûmî, Nakşibendî, Hanefî ve İstanbûlî nisbeleriyle anılmaktadır.¹² Kudsî Efendi (ö. ?), Akkirmânî Mehmed Efendi (ö. 1174/1760), Konevî İsmail Efendi (ö. 1195/1780) gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir.¹³ Tahsilini tamamladıktan sonra Şeyhülislâm Mehmed Salih Efendi'nin (ö. 1175/1762) 1172/1758 yılında yaptığı imtilanda başarılı olarak haric-i ruûs payesiyle müderris olmuştur.¹⁴ Daha sonra Mekke payesi de almıştır.¹⁵ Çok sayıda talebesi olduğu ifade edilmesine rağmen kaynaklarda herhangi bir isim zikredilmemektedir.¹⁶ Huzur dersleri hakkında yapılan bir çalışmada kendisinden "Hâfız-ı Kütüb"¹⁷ İsmail Efendi" şeklinde bahsedilmektedir.¹⁸ Bu ifadeden, kütüphanelerde görev aldığı ve kitaplar hakkında detaylı bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgiyi destekler mahiyette kaynaklarda bir müddet Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi'nde hâfız-ı kütüb olarak görev yaptığı ifade edilmektedir.¹⁹ Bununla birlikte hayatının büyük bölümünü müderrislik ve eser telifiyle geçirmiştir.²⁰ Tefsir, fıkıh, edebiyat ve hat gibi çeşitli ilim dallarında söz sahibi olan bir âlimdir.²¹ Nakşibendi tarikatı halifelerinden olan İsmail Müfid, 1217/1802'de vefat ederek Davud Paşa Camii haziresine defnedilmiştir.²²

Tefsir, hadis, fıkıh, kelim, tasavvuf, İslâm tarihi, İslâm felsefesi gibi çok çeşitli alanlarda şerh, haşiye, talika, ihtisar ve tercüme türünde eserler telif eden İsmail Müfid'in Türkiye kütüphanelerinde tamamına yakını yazma halinde otuza yakın eseri bulunmaktadır. Başlıca eserleri şunlardır:

Hâşiye alâ tefsiri'l-Beyzâvî: Tefsir ile alakalı olduğu için söz konusu haşiye hakkında bilgi vermekte fayda görüyoruz. Bu eser İsmail Müfid'in, Kadı Beyzâvî'ye (ö. 685/1286) ait *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı tefsirin Fâtîha, Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ ve Mâide surelerine yazdığı haşiyeleri içermektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi Koleksiyonu 101 numaralı

¹⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-Müfessirîn* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014), 2/733.

¹¹ İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musanifin* (İstanbul, 1951), 1/223; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz. Nuri Akbayar, çev. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 4/1213.

¹² Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzir* (Beyrut: Müessesetü Nuveyhizi's-Sekâfiyye, 1988), 1/94.

¹³ Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 4/1213.

¹⁴ Ketebe, "İsmail Müfid", erişim: 16 Ekim 2024, <https://www.ketebe.org/sanatkar/ismail-mufid-2678>.

¹⁵ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. A. Yekta Saraç, ed. Mustafa Çiçekler (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2016), 1/253.

¹⁶ Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 4/1213.

¹⁷ Detaylı bilgi için bkz. İsmail E. Erunsal, "Hâfız-ı Kütüb", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/94-98.

¹⁸ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/172.

¹⁹ Ketebe, "İsmail Müfid".

²⁰ Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/253.

²¹ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, 1/94.

²² Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/253.

müellif nüshası bu haşiyelerin tamamını içermektedir. Her bir sure için ayrı ferağ kaydı düşülen nüsha Recep 1217/1802'de tamamlanmıştır.²³ Söz konusu eserin, dibace, Fâtîha ve Bakara suresinin ilk beş ayetini içeren, aynı kütüphanede Esad Efendi 218 numarada kayıtlı bir nüshası daha mevcuttur.

- *Şerhu'l-ahlâki'l-Adudiyye*²⁴
- *Şerhu'ş-şemâli'n-nebeviyye*
- *Terceme-i muhtasari'l-Kudûrî*
- *Terceme-i ehâdis-i erbaîn*
- *Terceme-i levâih*²⁵
- *Terceme-i fikh-ı ekber*
- *Terceme-i risâle fi's-siyâseti'ş-şeriyye*
- *Hediyyetü efkârî'l-abid İsmâil Müfid*²⁶

Hayatına dair kaynaklarda çok az bilgi bulunan İsmail Müfid'in eserlerine bakıldığında dinî ilimlerin farklı alanlarında söz sahibi olan velûd bir âlim olduğu anlaşılmaktadır. Bu eserlerin yanı sıra huzur derslerinde takrir ettiği iki metin daha bulunmaktadır. Bunlardan ilki bu makalenin de konusu olan 1197/1783 yılı Ramazan ayının ilk meclisinde Enfâl suresi 26. ayetin tefsirine ilişkin sunduğu metindir. Diğeri ise 26 Ramazan 1199/1785'te padişahın emriyle Berâe suresinin ilk iki ayetine dair mukarrirler meclisinde²⁷ yaptığı dersin metindir.²⁸

1.2. Katıldığı Huzur Dersleri

Kaynaklarda İsmail Müfid'in 1185/1771, 1188/1774, 1197/1783, 1198/1784, 1199/1785 ve 1200/1786 yıllarında olmak üzere toplam altı kere huzur derslerine mukarrir olarak katıldığı ifade edilmektedir.²⁹ 1185/1771 ve 1188/1774 yıllarında hangi mecliste mukarrirlik yaptığı hakkında bilgi bulunmayan İsmail Müfid'in 1198/1784 yılının ilk meclisinde mukarrir olarak görev aldığı ve Fetih suresinden ayet(ler)i takrir ettiği belirtilmektedir.³⁰

Çalışmanın ana konusunu teşkil eden 1197/1783 yılındaki ilk mecliste hazır bulunan ilmî heyetin isimleri şu şekilde sıralanmaktadır:

²³ İsmail Müfid İstanbulî, *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye: Ahlak-ı adudiyye şerhi (eleştirmeli metin-çeviri)*, ed. Eşref Altaş, çev. Selime Çınar (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 13.

²⁴ Adüdidin İci'nin *Ahlak-ı Adudiyye* adlı risalesi üzerine yazdığı bu şerh, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye: Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi* ismiyle 2014 yılında Yazma Eseler Kurumu Başkanlığı tarafından yayımlanmıştır.

²⁵ Bu eser, *Tecelliler: Levâih* adıyla Fatih yıldız tarafından yayımlanmıştır.

²⁶ Bu eserler ve daha fazlası hakkında bilgi için bkz. Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, 1/223; Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/253; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/733; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 381; İstanbulî, *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye*, 12-17.

²⁷ Mukarrirler meclisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Mardin, *Huzur Dersleri*, 85-90.

²⁸ el-İstanbulî İsmail Müfid, *Risâle fi tefsiri evveli sûreti'l-Berâe* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 00080-007).

²⁹ Mardin, *Huzur Dersleri*, 3/929.

³⁰ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2/68.

- Mukarrir: Hâfız-ı Kütüb İsmail Efendi
- Muhataplar: 1. Tokadî Mustafa Efendi
2. Âmidî Abdurrahman Efendi
3. Tırnovalı İbrahim Efendi
4. İslimiyeli Seyit Hasan Efendi
5. Pazarcıklı Salih Efendi
6. Kaşlı Mustafa Efendi³¹

Bu bilgilere göre İsmail Müfid'in mukarrir olarak tayin edildiği ilk meclisteki derse altı muhatap iştirak etmiştir. Derslere yapılan atamalarda kıdem ve liyakatin önemsendiğine dair verilen bilgiler esas alındığında³² padişahın huzurunda yapılacak ilk dersin mukarriri olarak tayin edilmesi İsmail Müfid'in döneminin önde gelen âlimlerinden biri olduğunu göstermektedir.

Mukarrir olarak görev aldığı 1197/1783 yılı I. Abdülhamid'in saltanat dönemine (1187-1203/1774-1789) denk gelmektedir.³³ Buradan İsmail Müfid'in ders taktirini I. Abdülhamid'in huzurunda yaptığı anlaşılmaktadır. Mardin'in huzur derslerinin yapıldığı mekanlara ilişkin verdiği bilgiler esas alındığında İsmail Müfid'in 1197/1783 senesindeki ders taktirini Topkapı Sarayı'nda gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür.³⁴

Kaynaklarda İsmail Müfid'in mukarrir olarak görev aldığı 1199/1785 yılındaki huzur derslerine ilişkin daha detaylı bilgi sunulmaktadır. Buna göre İsmail Müfid bu yıl da birinci meclisin mukarrirlik görevini üstlenmiş ve derste Saf suresi 13. ayeti işlemiştir. 2 Ramazan Cumartesi Yalı'da toplanan bu meclise Tokatlı Mustafa, Amidli Abdurrahman, Tırnovalı İbrahim, İslimiyeli Hasan, Pazarcıklı Salih ve Kaşlı Mustafa muhatap sıfatıyla katılmışlardır.³⁵ Tespitlerimize göre son olarak 1200/1786 yılında 1 Ramazan Pazartesi günü Yalı'da toplanan ilk mecliste mukarrirlik yapan İsmail Müfid'in bu derste Fatıha suresinin tefsirine başladığı nakledilmektedir.³⁶ Derse katılan muhataplarla ilgili herhangi bir bilgi verilmemektedir.

2. Risalenin Tanıtım ve Değerlendirmesi

2.1. Nüshanın Tanıtımı ve Yazılış Amacı

Araştırmalarımız sonucunda İsmail Müfid'in Ramazan 1197/1783'ün ilk meclisinde taktir ettiği metne dair tek bir nüsha tespit edilebilmiştir. Söz konusu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa koleksiyonu, 80 numarada kayıtlı mecmuanın 8. risalesi olup 88b-91b.

---

³¹ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/172.

³² Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/105-106; Temizer, "Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I", 66-67.

³³ Kara, "Osmanlı'da Huzur Dersleri Kronolojisi", 283.

³⁴ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2/189.

³⁵ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2/69.

³⁶ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2/70.

varakları arasında yer almaktadır.³⁷ Ta'lik hattıyla nispeten okunaklı bir şekilde Arapça olarak yazılan metnin ilk sayfası 16, son sayfası 12, diğer sayfalar ise 23 satırdan müteşekkildir. Sayfa kenarları genelde temiz olup sadece iki adet not bulunmaktadır. Nüshada risalenin ismine dair bir bilgi geçmemektedir. Bununla beraber katalogda ana konusu dikkate alınarak “Risâle fi tefsiri'l-âyeti “Vezkürû iz entüm kalilün müstez'afüne fi'l-arz” / “رسالة في تفسير الآية واذكروا إذ أنتم” / “قليل مستضعفون في الأرض” şeklinde isimlendirilmiştir. Müstensih veya istinsah tarihi ile ilgili herhangi bir kayıt yoktur.

İsmail Müfid metnin başında 1197/1783 Ramazan'ında gerçekleştirilecek olan huzur derslerinin ilk meclisinde kendisine وَأَذْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الْأَرْضِ تَخَافُونَ أَنْ يَتَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ فَآوَاكُمْ وَأَيَّدَكُمْ بِبَصْرِهِ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (Enfâl 8/26.) ayetini tefsir etme görevinin tevdi edildiğini, ayet ile ilgili araştırmalarının sonucunda bu metnin ortaya çıktığını ifade etmektedir.³⁸ Dolayısıyla bu risale İsmail Müfid'in 1197/1783 yılının Ramazan ayının ilk meclisinde takrir ettiği dersin metnini içermektedir.

2.2. Tahkikte İzlenen Yöntem

Risalenin tahkikinde ve dipnotların yazımında İSAM tahkikli neşir kılavuzu esas alınmıştır. Bununla birlikte takip edilen metod hakkında ana hatlarıyla bilgi vermek gerekirse şunları söyleyebiliriz.

- Metin içinde geçen ayetler çiçekli parantez içerisine alınıp okuyucuya kolaylık sağlamak amacıyla hareketlenmiştir.
- Metnin yazımında modern imla kuralları dikkate alınmıştır. Mesela risalede noktasız yazılan “ى” harfi noktaları konularak “ي” şeklinde; “” şeklinde yazılan hemze ise “ا” şeklinde yazılmıştır.
- Risalenin daha kolay okunup anlaşılabilmesi için metin içinde üzeri kırmızı ile çizili olan bölümler ile yeni konu başlangıçları parantez içine alınıp paragraf başı yapılmış ve hareketlenmiştir. Aynı amaca binaen yine bazı yerlerde hareke konulmuştur.
- Yazım hatası olduğu düşünülen kelimeler düzeltilerek dipnotta bu hususa temas edilmiştir. Örneğin orijinal metinde “أزالى” şeklinde geçen fiil “أزال” olarak tashih edilmiş ve dipnotta konuyla ilgili bilgilendirme yapılmıştır.
- Hâmişte geçen bilgilere ilgili yerlerde dipnotlar eklenmek suretiyle işaret edilmiştir. Mesela hâmişte yer alan “ولذا لم يقل أن يخطفوا كما قال تعالى (يخطف أبصارهم)” notuyla ilgili böyle bir metod takip edilmiştir.
- Risalede kitap veya müellif ismi zikredilerek yapılan atıfların kaynağı tespit edilerek dipnotta belirtilmiştir. Yanı sıra İsmail Müfid herhangi bir isim zikretme de bazı görüşlerinde farklı kaynaklarından istifade ettiği tespit edilmiştir. Bu gibi yerlere dipnotta dikkat çekilmiştir.

³⁷ el-İstanbulî İsmail Müfid, *Risâle fi Tefsiri'l-Âyeti “Ve'zkürû iz Entüm Kalilün Müstez'afüne fi'l-Arz”* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 00080-008).

³⁸ İsmail Müfid, *Risâle fi Tefsiri'l-Âyeti “Ve'zkürû iz Entüm Kalilün Müstez'afüne fi'l-Arz”* (Hasan Hüsnü Paşa, 00080-008), 88b.

3. Metnin Tahlili

Bu kısımda risale; muhteva ve metot açısından incelenecek, metinde kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verildikten sonra risalenin, huzur dersleri ile ilgili nakledilen bilgiler bağlamında genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

3.1. Muhteva ve Metot Analizi

İsmail Müfid nüshaya hamdele ve salvele ile başladıktan sonra risalenin ana konusu ve metnin ortaya çıkış süreci hakkında kısaca bilgi verir, ardından doğrudan Enfâl suresi 26. ayetin tefsirine geçer. Öncelikle ayetin başındaki “وَأَذْكُرُوا” ifadesi üzerinde durur. “و” harfini atıf harfi olarak kabul eden İsmail Müfid, önceki ayetlerde geçen “اتَّقُوا، أَطِيعُوا، اسْتَجِيبُوا” fiillerinden birinin matufun aleyh olabileceğinden bahseder. Buna bağlı olarak ayetin öncesiyile olan münasebetine temas eder ve bu noktada Râzî'nin (ö. 606/1210) konuyla ilgili görüşüne³⁹ atıf yapar.⁴⁰

Risalede dilbilimsel tahliller geniş yer kaplar. Bu bağlamda İsmail Müfid'in üzerinde detaylı bir şekilde durduğu meselelerin başında ayette geçen “إِذْ” kelimesinin mefulün bih mi yoksa zarf mı olduğuna ilişkin tartışmalar gelir. Öncelikle konuya ilişkin kendi görüşünü zikreden İsmail Müfid'e göre burada “إِذْ” zarf değil, vaktin kendisi manasıyla (yani vaktin içinde değil vakti hatırlayın) “أَذْكُرُوا” fiilinin mefulün bihidir. Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) ve daha pek çok müfessirin⁴¹ bu görüşte olduğunu söyleyen İsmail Müfid, İbn Hişâm'ın (ö. 761/1360) tercihinin⁴² de bu yönde olduğunu nakleder. Ardından “إِذْ” in zarf olduğunu “يَوْمَئِذٍ”، “بِعَدَاذِ” örneklerinde olduğu gibi zarfa muzaf olma durumu hariç mefulün bih olamayacağını iddia eden Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) itirazlarına⁴³ yer verir. Peşi sıra Beyzâvî'nin de benzer bir düşünceye sahip olduğunu, “إِذْ” in sadece zarf olarak kullanıldığını, mananın doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için başına “الحال” veya “الحادث” kelimelerinden birinin takdir edilmesi gerektiği şeklindeki görüşünü⁴⁴ nakleder. Konuyu farklı açılardan çok boyutlu olarak ele alan İsmail Müfid nihayetinde “إِذْ” edatının bizzat vaktin kendisi manasıyla mefulün bih olarak kullanıldığına dair Zemahşerî'nin beyanını esas alarak birinci görüşün hem lafzen hem de manen daha doğru olduğunu belirtir.⁴⁵

Risalede ayette zikri geçen “أَنْتُمْ مُسْتَضْعَفُونَ” ifadesi ile kime hitap edildiği ve buna bağlı olarak ayetin devamında gelen “النَّاسِ” ifadesinin nasıl anlaşılması gerektiğine ilişkin izahlar da önemli bir yer işgal eder. İsmail Müfid konu hakkında iki temel görüşe yer verir. Bunlardan ilki ve çoğu müfessir tarafından da kabul edilen görüşe göre “مُسْتَضْعَفُونَ” ifadesiyle muhacirlere hitap edilmektedir. Buna göre “النَّاسِ” ifadesiyle Mekkeli müşrikler kastedilmektedir. Bir diğer ifadeyle

³⁹ Fahrüddin Râzî, *et-Tefsîrül-kebir (Mefâtihi'l-gayb)*, thk. Seyyid Umrân (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2012), 8/139.

⁴⁰ İsmail Müfid, *Risâle fi Tefsîri'l-Âyeti "Ve'z'kürû iz Entüm Kalilün Müstez'afâne fi'l-Arz"* (Hasan Hüsnü Paşa, 00080-008), 88b-89a.

⁴¹ Cârullah Ebû'l-Kâsım Muhammed Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 2/573; Ebû'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd Neseî, *Tefsîru'n-Neseî (Medâriku't-tenzil ve hakâiku't-te'vil)*, thk. Yusuf Ali Bûdeyvi (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2005), 1/640.

⁴² Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf el-Misrî el-Hanefî İbn Hişâm, *Mugni'l-lebib 'an kütübi'l-e'ârib*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1991), 95.

⁴³ Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 8/515.

⁴⁴ Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, thk. Mahmut Abdülkâdir el-Arnâût (Beyrut: Dâr-u Sâdir, 2001), 1/72.

⁴⁵ İsmail Müfid, *Risâle fi Tefsîri'l-Âyeti "Ve'z'kürû iz Entüm Kalilün Müstez'afâne fi'l-Arz"* (Hasan Hüsnü Paşa, 00080-008), 89a-89b.

zayıf görülenler Müslümanlar, zayıf görenler ise Mekkeli müşriklerdir. İkinci görüşe göre ise “مُسْتَضْعَفُونَ” ifadesinin muhatabı Araplardır. Bu yoruma göre “التَّاسُ” ifadesinden kasıt Fars ve Rumlar olmaktadır. İsmail Müfid’in ikinci görüşü hem temriz sığıyasıyla nakletmesi hem de bu görüşe yönelik eleştirilere yer vermesi ilk görüşe daha yakın olduğuna işaret etmektedir.⁴⁶

İsmail Müfid’in metni metot itibariyle incelendiğinde dirayet metodunu benimsediği ve dilbilimsel tahlillere ağırlık verdiği görülür. Aslında bu, huzur derslerinde ana metin olarak Beyzâvî tefsirinin takip edilmesinin doğal bir sonucudur. Zira bilindiği üzere bu eser dilbilimsel izah ve tahlilleriyle öne çıkan en önemli dirayet tefsirlerden biridir. Metnin ilk bölümünde Beyzâvî tefsirinden bağımsız bazı konulara yer veren İsmail Müfid, sonrasında bire bir Beyzâvî metni üzerinden ayetin tefsirini yapar. Bu bölümde genel itibariyle Beyzâvî metnini şerh eden müellif, zaman zaman yaptığı açıklamalarla metne genişlik kazandırır.

İsmail Müfid kimi zaman bazı görüş ve müfessirlere yönelik eleştirilerini dile getirir. Nitekim “أَنْتُمْ مُسْتَضْعَفُونَ” cümlesiyle Araplara hitap edildiği ve “Çevrelerindeki insanlar kapılıp götürülürken, bizim, onların yurtlarını saygın ve güvenli bir yer kıldığımızı görmediler mi? Onlar hâlâ batıla inanıyorlar da Allah’ın nimetini inkâr mı ediyorlar?”⁴⁷ ayetinin bu manayı desteklediğini söyleyen İbn Kemâl’in (ö. 940/1534) görüşüne⁴⁸ katılmaz ve bu arada konuyla ilgili eleştirilerini de zikreder. İsmail Müfid’e göre bu ayet, Enfâl suresi 26. ayetteki muhatabın Araplar olduğu konusunda delil teşkil etmez. Dolayısıyla İbn Kemâl’in görüşü uzak bir ihtimal olup zayıftır.⁴⁹

Huzur derslerinin ana kaynağı olan Beyzâvî tefsiri, Zemahşerî’nin *Keşşâf* adlı tefsirinin bir nevi özeti olduğu için iki metin arasında sıkı bir ilişki vardır. Bu nedenle İsmail Müfid, Beyzâvî metni ile Zemahşerî metnini zaman zaman karşılaştırır ve iki metin arasındaki nüanslara işaret eder. Nitekim İsmail Müfid, Beyzâvî’nin “أَيُّدِكُمْ بِنَصْرِهِ” ifadesini *بمظاهرة الأنصار أو بإمداد الملائكة يوم بدر* / Ensarın desteğiyle veya Bedir günü meleklerin yardımıyla” şeklinde tefsir ettiğini, *Keşşâf*’da bu ifadenin *بمظاهرة الأنصار وإمداد الملائكة يوم بدر* / Ensarın desteğiyle ve Bedir günü meleklerin yardımıyla” şeklinde geçtiğini⁵⁰ belirttikten sonra Beyzâvî’nin ibaresinin daha uygun olduğunu dile getirir.⁵¹ İsmail Müfid’in açıklamalarından anlaşıldığı kadarıyla buradaki problem kullanılan atıf harfinden kaynaklanmaktadır. İsmail Müfid’e göre “بمظاهرة الأنصار” ifadesiyle “إمداد الملائكة” ifadesinin arasına “و” yerine “أو” atıf harfinin koyulması daha doğrudur. Zira Zemahşerî’nin yaptığı gibi “و”⁵² atıf harfi konulduğunda Allah’ın yardımının sadece muhacirlere geldiği şeklinde bir mana ortaya çıkmaktadır. Beyzâvî metninde geçtiği üzere iki ifadenin arası “أو” atıf harfiyle ayrıldığında bu, Allah’ın yardımından hem muhacirlerin hem de bütün müminlerin nasiplendiği manasına gelmektedir. İsmail Müfid’e göre bu mana ayetin sevk sebebine uygun düştüğü için daha doğrudur.

İsmail Müfid, bazen Beyzâvî metninde yanlış anlaşılmaya müsait bazı hususlara dikkat çeker. Nitekim Zemahşerî’nin “لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ” ifadesini Mutezile mezhebinin kulların fiillerinin

⁴⁶ İsmail Müfid, *Risâle fi Tefsiri'l-Âyeti "Ve'z'kürû iz Entüm Kalilün Müstez'afüne fi'l-Arz"* (Hasan Hüsnü Paşa, 00080-008), 89b-90b.

⁴⁷ Ankebût 29/67.

⁴⁸ İbn Kemâl Ahmed Şemseddin Kemâlpaşazâde, *Tefsiru İbn Kemâl Paşa*. (İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2018), 4/253.

⁴⁹ İsmail Müfid, *Risâle fi Tefsiri'l-Âyeti "Ve'z'kürû iz Entüm Kalilün Müstez'afüne fi'l-Arz"* (Hasan Hüsnü Paşa, 00080-008), 90b.

⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/573.

⁵¹ İsmail Müfid, *Risâle fi Tefsiri'l-Âyeti "Ve'z'kürû iz Entüm Kalilün Müstez'afüne fi'l-Arz"* (Hasan Hüsnü Paşa, 00080-008), 91a-91b.

⁵² Nüshada ilgili atıf harfi “و” şeklinde yazılmıştır. Aslı “و” olmalıdır. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/573.

yaratılması konusundaki görüşüne dayalı olarak “إرادة أن تشكروا” şeklinde tefsir ettiğini belirten İsmail Müfid, Beyzâvî'nin de bazı yerlerde nihayetinde kulların fiillerinin yaratıcısının Allah olduğu gerçeğini dikkate alarak konuyla ilgili benzer izahlara yer verdiğini⁵³ kaydeder.⁵⁴ Anlaşılan o ki İsmail Müfid, bu açıklamalarıyla muhataplarına şu mesajı vermektedir: Kulların fiilleriyle alakalı meseleler hakkında izah yaparken irade lafzını kullanması, Beyzâvî'nin itizâlî görüşlere meylettği manasına gelmez. Bilakis Beyzâvî bu tür yerlerde kulların kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu fikrini savunduğu için Mutezile'nin ayetleri bu şekilde tefsir ettiğinin farkındadır. Fakat netice itibariyle bütün fiillerin yaratıcısının Allah olduğu gerçeğinden hareketle ilgili ayetlerin tefsirinde irade lafzının kullanılmasında bir sakınca görmemektedir.

İsmail Müfid, bazen ayetle doğrudan alakası olmayan detay bilgilere yer verir. İçinde Kureyş kelimesinin geçtiği bir rivayeti naklettikten sonra Kureyş lafzını munsariflik açısından çok yönlü olarak irdelemesi bu duruma dair bir örnektir.⁵⁵ Kanaatimizce metnin sadece bir ayetin konu edildiği tek bir derse ait olması ve söz konusu kelime hakkında farklı bir yer ve zamanda bilgi vermenin mümkün olmayışı İsmail Müfid'i böyle bir metoda sevk etmiş olsa gerektir.

3.2. Kullanılan Kaynaklar

Risalede en çok istifa edilen kaynak derslerin ana metni olan Beyzâvî tefsiridir. İkinci sırada ise Beyzâvî tefsirinin ana kaynağı olan Zemahşerî'nin *el-Keşşâfı* gelmektedir. Bunlar dışında İsmail Müfid metin içerisinde başka eserlere de doğrudan atıf yapmaktadır. Risalede ismi geçen kaynaklar arasında Razî'nin *et-Tefsîru'l-kebir*, Ömer en-Neseffî'nin *et-Teysîr*, İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb*, Ebû Hayyân'ın *Bahru'l-muhîb*, İbn Kemâl'in *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*, İbn Âdil'in *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-Kitâb* ve Süyûtî'nin *ed-Dürrü'l-mensûr* adlı eserleri de yer almaktadır.

İsmail Müfid'in her ne kadar isimlerini zikretme de bunlar dışında daha başka eserlerden faydalandığını söylemek mümkündür. Dersin ana omurgasını Beyzâvî tefsirinin oluşturması istifade edilen kaynaklar arasında Beyzâvî haşiyelerinin olma ihtimalini bir hayli güçlendirmektedir. Bu bağlamda yapılan araştırmalar sonucunda müellifin, en önemli Beyzâvî haşiyelerinden biri olan Hafâcî'nin (ö. 1069/1659) *İnâyetü'l-Kâdi ve kifâyetü'r-râzi* adlı haşiyesini kaynak olarak kullandığını tespit ettik. Şöyle ki; İsmail Müfid ayette geçen “انتم” zamiri ile Arapların kastedildiğine ve bu durumda zayıf görenlerin Rumlar ve İranlılar olacağına dair temriz sigasıyla bir görüşe yer vermekte ve Vehb b. Münebbih'ten (ö. 114/732) nakledilen bu görüşün, ayetin bağlamına ve makamına uygun düşmediği bilgisini paylaşmaktadır. Ardından Süyûtî'nin konuyla ilgili delil mahiyetinde bir rivayet naklettiğini⁵⁶, fakat tarihte İranlıların Arapların tamamına hâkim olmadığı yönündeki meşhur görüş sebebiyle bu rivayetin zayıf görüldüğüne işaret etmektedir.⁵⁷ Bu eleştirinin kaynağına ilişkin araştırma yapıldığında aynı muhtevayla ve oldukça yakın lafızlarla Hafâcî'nin haşiyesinde geçtiği görülmektedir.⁵⁸ Bu

⁵³ Örnek için bkz. Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, 2/1173.

⁵⁴ İsmail Müfid, *Risâle fi Tefsîri'l-Âyeti “Ve'zkrû iz Entüm Kalilün Müstez'afüne fi'l-Arz”* (Hasan Hüsnü Paşa, 00080-008), 91b.

⁵⁵ İsmail Müfid, *Risâle fi Tefsîri'l-Âyeti “Ve'zkrû iz Entüm Kalilün Müstez'afüne fi'l-Arz”* (Hasan Hüsnü Paşa, 00080-008), 90a.

⁵⁶ Rivayet için bkz. Celâleddîn Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-efsîr bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezü Hicr, 2003), 7/88-89.

⁵⁷ İsmail Müfid, *Risâle fi Tefsîri'l-Âyeti “Ve'zkrû iz Entüm Kalilün Müstez'afüne fi'l-Arz”* (Hasan Hüsnü Paşa, 00080-008), 90a.

⁵⁸ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Misrî el-Haneffî Hafâcî, *Hâşiyetü'ş-Şihâb alâ Tefsîri'l-Beyzâvî (İnâyetü'l-Kâdi ve kifâyetü'r-Râzi)* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 4/268.

durum, İsmail Müfid'in istifa ettiği eserlerden birinin de Hafâcî'nin *Înâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-râzî* adlı haşiyesi olduğuna dair güçlü bir delildir.

Diğer taraftan müellifin özellikle ayetin irabı ile ilgili hususlarda Ebussuûd (ö. 982/1574) tefsirinden istifa ettiğine dair güçlü emareler mevcuttur. Nitekim ayette geçen “مُسْتَنْعُونَ” kelimesi ile “تَحَاوُونَ أُنْ يَتَحَفَّظُكُمْ النَّاسُ” cümlesinin irabına ilişkin İsmail Müfid'in verdiği bilgiler tespit edebildiğimiz kadarıyla benzer şekilde sadece Ebussuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-akli's-selîm* adlı tefsirinde geçmektedir.⁵⁹ Buradan hareketle müellifin kaynaklarından birinin de Osmanlı medreselerinde çokça istifa edilen Ebussuûd tefsiri olduğu söylenebilir.

3.3. Metnin Huzur Dersleri Sistematiği Açısından Değerlendirilmesi

Daha önce huzur derslerinin belli kaide ve esaslara dayalı olarak icra edildiğini belirtmiştik. Ele aldığımız metin, derslerle ilgili kuralların henüz tam yerleşmediği 1200/1786 öncesi ilk döneme ait olsa da eldeki bilgiler dahilinde bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Bu değerlendirme, huzur dersleriyle ilgili nakledilen teorik bilgilerin pratikle ne derece uyumlu olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Kaynaklarda huzur derslerinin sırasıyla takrir, soru-cevap ve dua şeklinde üç bölümden oluştuğu ifade edilmektedir.⁶⁰ İsmail Müfid'in metni bu açıdan tahlil edildiğinde risalenin sadece tek bir bölümden oluştuğu ve genel itibariyle takrir metnini ihtiva etmekle birlikte metnin içerisine muhatapların sorduğu sorular ve mukarririn bunlara verdiği cevapların da derç edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim metnin kenarına düşülen “فإنه بعض حضار المجلس” şeklindeki minhüvât kaydı⁶¹ ders esnasına İsmail Müfid'e bazı sorular sorulduğuna, onun da bu soruları cevapladığına işaret etmektedir. Bu kayıt ayrıca elimizdeki metnin ders öncesinde değil, sonrasında yazıldığına dair önemli bir delildir. Öte yandan metnin girişinde Padişaha yönelik “أيد الله دولة عصره وأيده بنصره” şeklinde bir dua cümlesine rastlansa da⁶² bu kısmı ayrı bölüm olarak düşünmek mümkün değildir. Netice itibariyle İsmail Müfid'in metni tasnif açısından sonraki dönemlerde olduğu gibi sistemli bir yapı arz etmemektedir. Bu hususla ilgili iki ihtimal akla gelmektedir. Birincisi, aslında soru-cevap ve dua faslı olmasına rağmen metinde bu kısımların eksik olma ihtimalidir. İkincisi ise huzur dersleri kaide ve esaslarının tam yerleşmediği ilk döneme ait olması sebebiyle böyle bir metnin ortaya çıkma olasılığıdır.

Derslerin başladığı ilk yıldan itibaren derslerde Beyzâvî tefsirinin ana metin olarak takip edildiği ifade edilmektedir.⁶³ İncelediğimiz metnin ilk bölümünde Beyzâvî tefsirinin dışına çıkmış olsa da sonrasında dersin tamamen Beyzâvî metni üzerinden işlendiği görülmektedir. İlk kısımdaki “ذِي” edatının mana itibariyle zarf ya da meful olma ihtimaline yönelik geniş tartışmaların kaynağının Zemahşerî olduğu kanaatindeyiz. Zira Beyzâvî tefsirinde geçmeyen

⁵⁹ Ebussuûd b. Muhammed el-İmâdî el-Hanefî, *Tefsîru Ebissuûd (İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm)*, thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ (Riyad: Mektebetü'r-Riyâzî'l-Hadîse, ts.), 2/482.

⁶⁰ Kara, *Osmanlı'da Huzur Dersleri İçeriği*, 136; örnek bir metin için bkz. Ersin Çelik, “Huzur Dersleri Mukarrirlerinden Tosyalı İsmail Zühütü Efendi'nin Tefsiri Metninin İncelenmesi”, *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVI/31 (2017), 312-314.

⁶¹ İsmail Müfid, *Risâle fi Tefsîri'l-Âyeti “Ve'zkrû iz Entüm Kalîlün Müstez'afüne fi'l-Arz”* (Hasan Hüsnü Paşa, 00080-008), 90b.

⁶² İsmail Müfid, *Risâle fi Tefsîri'l-Âyeti “Ve'zkrû iz Entüm Kalîlün Müstez'afüne fi'l-Arz”* (Hasan Hüsnü Paşa, 00080-008), 88b.

⁶³ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/103.

konuyla ilgili Zemahşerî tefsirinde açıklama yapılmaktadır.⁶⁴ Büyük ihtimalle İsmail Müfid, Beyzâvî'nin “ذٰلِ” edatının irabına ilişkin bilgi vermemesini bir eksiklik olarak gördüğü için bu noktada Zemahşerî tefsirini esas almış ve mesele hakkında detaylı bilgi vermiştir. Netice itibariyle metnin ilk kısmında Zemahşerî etkisi görülse de devamında Beyzâvî tefsirinin hakimiyeti söz konusudur. Buradan hareketle İsmail Müfid'in huzur dersleri ile ilgili konulan kurala uygun olarak Beyzâvî tefsirini esas aldığı söylenebilir.

Kaynaklarda ifade edildiğine göre huzur derslerinin resmi olarak başladığı 1172/1759 yılından 1200/1786 yılına kadar derste işlenecek ayet(ler)i padişah belirliyordu. 1200/1786 yılında alınan bir kararla derslerde Fâtiha suresinden başlanarak ayetlerin Mushaf sırasına göre tefsir edilmesi esasına geçilmiştir.⁶⁵ Bizim konumuz olan metnin 1197/1783 yılına ait olup burada Enfâl 26. ayetin işlenmesi ilk dönem huzur dersleri ile ilgili nakledilen bilgileri destekler mahiyettedir. Buna göre İsmail Müfid'in derste işleyeceği ayeti padişah belirlemiş olmalıdır. Metnin girişinde kendisine 1197/1783 yılının ilk meclisinde Enfâl suresinin 26. ayetini takrir etme emrinin verildiğini ifade etmesi bu hususta önemli bir delildir.⁶⁶

Sonuç

Huzur dersleri ulema ile ümerayı bir araya getiren yüksek seviyeli tefsir dersleridir. Yaklaşık 170 yıl boyunca devam eden bu derslerde görev alan âlimlerden biri de İsmail Müfid'dir. İslâmî ilimlerin farklı sahalarında çok sayıda eser telif etmesine rağmen hakkında çok az bilgi ve çalışma bulunan İsmail Müfid'in Huzur derslerinde mukarrirlik yapması ve daha da önemlisi derslere yapılan atamalarda kıdem ve liyakatın önemsendiğine dair verilen bilgiler esas alındığında görev aldığı her sene padişahın huzurunda yapılacak ilk dersin mukarriri olarak tayin edilmesi döneminin en önde gelen âlimlerinden biri olduğuna işaret etmektedir.

Bu çalışmada tahkikli neşri yapılan risale, İsmail Müfid'in 1197/1783 yılının ilk meclisinde takrir ettiği dersin metnini ihtiva etmektedir. Bu metnin, huzur derslerine ait şu ana kadar gün yüzüne çıkarılan en eski tarihli ikinci metin olduğu tespit edilmiştir. Bu yönüyle çalışma, hakkında fazla bilgi bulunmayan huzur derslerinin ilk dönemine dair önemli veriler sunmaktadır.

İsmail Müfid, derste takip edilen ana metin olan Beyzâvî tefsirinin metodunu benimseyerek çoğu yerde gramer tahlillerine, irab açıklamalarına yer vermiş, dil ve belâgat nüktelerine temas etmiştir. Risalede rivayet malzemesi ise yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla İsmail Müfid'in dilbilimsel ağırlıklı dirayet metodunu kullandığı söylenebilir.

İsmail Müfid kaynak olarak dersin ana metni olan Beyzâvî tefsiriyle yetinmemiş, Zemahşerî, Râzî, Ebû Hayyân, Ömer en-Nesefî, Süyûtî, İbn Âdil gibi müfessirlerden de istifade ederek meseleleri çok yönlü olarak tahlil etmiş ve bunun sonucunda sağlam bir metin ortaya koymuştur. Buradan hareketle müellifin ders öncesinde ciddi bir hazırlık yaptığı sonucuna

---

⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/573.

⁶⁵ Kara, “Osmanlı’da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü”, 525; Temizer, “Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I”, 72; Mehmet Akif Alpaydın, “Hulâsatü'l-Mukarrirîn: Huzur Dersi’nde Fâtiha Tefsirinden Süzülenler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXVII/1* (2018), 194-195; Gür, “Giritli Ahmed Efendi ve Huzur Dersi Risâlesi’nin Tahlili Neşri”, 607.

⁶⁶ İsmail Müfid, *Risâle fi Tefsi’l-Âyeti “Ve’z-kürû iz Entüm Kalîlün Müstez’afâne fi’l-Arz”* (Hasan Hüsnü Paşa, 00080-008), 88b.

ulaşılabilir.

Risale ile ilgili dikkat çeken bir diğer nokta, metnin titizlikle kaleme alınmış özgün bir eser niteliği taşımasıdır. Tefsir metinlerinde önceki kaynaklardan yapılan uzun alıntılar sıkça karşılaşılan bir durumdur. Ancak, İsmail Müfid'in takriri bu açıdan incelendiğinde risalede doğrudan alıntılara nadiren yer verilmiş olması metnin özgünlüğünü ortaya koyan önemli bir göstergedir.

Tek bir ayet hakkında hazırladığı kısa bir risalede yaptığı derinlemesine tahliller, tenkitler ve tercihler İsmail Müfid'in tefsir ilmine vakıf muhakkik ve mudakkik bir âlim olduğu izlenimi vermektedir. Tefsir bilgi ve birikimi hakkında daha net yorum yapabilmek için özellikle yazma eser kütüphanelerinde bulunan Beyzâvî tefsiri üzerine yazdığı haşiyenin incelenmesi yerinde olacaktır. Bu haşiyeye esas alınarak İsmail Müfid'in müfessir yönünün ve tefsir ilmine katkılarının detaylı bir şekilde ortaya konulmasının alana katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça | References

- Alpaydın, Mehmet Akif. "Hulâsatü'l-Mukarrirîn: Huzur Dersi'nde Fâtiha Tefsirinden Süzülenler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXVII/1 (2018), 193-210.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. 2 Cilt. İstanbul, 1951.
- Bezzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî. *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*. thk. Mahmut Abdülkâdir el-Arnâût. Beyrut: Dâr-u Sâdır, 2001.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-Müfessirîn*. 2 Cilt. İstanbul: Semerkand Yayınları, 1. Baskı., 2014.
- Çelik, Ersin. "Huzur Dersleri Mukarrirlerinden Tosyalı İsmail Zühtü Efendi'nin Tefsir Metninin İncelenmesi". *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVI/31 (2017), 301-314.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhît*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1993.
- Ebussuûd, Ebussuûd b. Muhammed el-İmâdî el-Hanefî. *Tefsîru Ebissuûd (İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm)*. thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Riyad: Mektebetü'r-Riyâzî'l-Hadîse, ts.
- Erünsal, İsmail E. "Hâfiz-ı Kütüb". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Gür, Süleyman. "Giritli Ahmed Efendi ve Huzur Dersi Risâlesi'nin Tahlili Neşri". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* IV/2 (2020), 604-630.
- Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Mısırî el-Hanefî. *Hâşiyetü'ş-Şihâb alâ Tefsiri'l-Beyzâvî (İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-Râzî)*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf el-Mısırî el-Hanefî. *Mugni'l-lebîb 'an kütübî'l-e'ârib*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1991.
- İpşirli, Mehmet. "Huzur Dersleri". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18/441-444. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- İsmail Müfid, el-İstanbulî. *Risâle fi tefsîri evveli sûreti'l-Berâe*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 00080-007, 85-88 yk., 23 st.
- İsmail Müfid, el-İstanbulî. *Risâle fi Tefsiri'l-Âyeti "Ve'z-kürû iz Entüm Kalilün Müstez'afüne fi'l-Arz"*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 00080-008, 88-91 yk., 23 st.
- İstanbulî, İsmail Müfid. *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye: Ahlak-ı adudiyye şerhi (eleştirmeli metin-çeviri)*. ed. Eşref Altaş, çev. Selime Çınar. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Kara, Ömer. "Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* IX/18 (2011), 519-539.
- Kara, Rıdvan. *Osmanlı'da Huzur Dersleri İçeriği: Gümülcineli Ahmet Âsım Efendi Örneği*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024.
- Kara, Rıdvan. "Osmanlı'da Huzur Dersleri Kronolojisi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXVI/49 (2024), 275-302.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifin*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı., 1993.
- Kemâlpasazâde, İbn Kemâl Ahmed Şemseddîn. *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*. İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2018.
- Ketebe. "İsmail Müfid". Erişim: 16 Ekim 2024. <https://www.ketebe.org/sanatkar/ismail-mufid-2678>.
- Mardin, Ebü'l-Ula. *Huzur Dersleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd. *Tefsîru'n-Nesefî (Medâriku't-tenzil ve hakâiku't-te'vil)*. thk. Yusufo Ali Büdeyvi. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 3. Basım, 2005.
- Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzır*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü Nuveyhizi's-Sekâfiyye, 3. Baskı., 1988.
- Râzî, Fahrüddîn. *et-Tefsîriü'l-kebîr (Mefâtihü'l-gayb)*. thk. Seyyid Umrân. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2012.

- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmani*. çev. Seyit Ali Kahraman. haz. Nuri Akbayar. 6 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Süyûtî, Celâleddîn. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki. Kahire: Merkezü Hicr, 2003.
- Tahir, Bursalı Mehmed. *Osmanlı Müellifleri*. ed. Mustafa Çiçekler. haz. M. A. Yekta Saraç. 3 Cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2016.
- Temizer, Aydın. "Osmanlı Dönemi Türk Tefsir Ekolünde Huzur Dersleri". *Osmanlı Döneminde Tefsir II* (2018), 439-461.
- Temizer, Aydın. "Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XV/28* (2013), 65-92.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 5. Baskı., 2022.
- Zemaşerî, Cârullah Ebû'l-Kâsım Muhammed Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1. Basım, 1998.

Ek 1: Tahkikli Neşir

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله السميع البصير نعم المولى ونعم النصير، والصلاة والسلام على رسولنا محمد المؤيد بالنصر العزيز والفتح المبين، وعلى آله وأصحابه ومن تبعهم من أحبابه إلى يوم الدين، وبعد: فيقول أقر العبيد إسماعيل مفيد، وفقه الله تعالى لحسن الإفادة بعد الاستفادة ورزقه بالحسن والزيادة: هذه غاية ما وصلت إليه يد أفكاري القاصرة وحصلت من فوائد رأس مال البصيرة والباصرة فيما يتعلق بقوله تعالى: ﴿وَأَذْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الْأَرْضِ تَخَافُونَ أَنْ يَتَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ فَآوَاكُمْ وَأَيَّدَكُمْ بِنَصْرِهِ وَوَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ [الأنفال/26/8] حين ما أمرت بتقرير ما استقر فيه من المعاني في المجلس الأول من مجالس درس الحضور السلطاني، آبد الله دولة عصره وأيده بنصره، سنة سبع وتسعين ومائة وألف، وهو الموافق والمعين.

قوله تعالى: ﴿وَأَذْكُرُوا﴾ الآية. الظاهر أنه عطف على قوله ﴿أَطِيعُوا﴾ أو ﴿اسْتَجِيبُوا﴾ أو ﴿اتَّقُوا﴾ عطف السبب على المسبب، فإن ملاحظة هذه النعم الجليلة من الإيواء والتأييد بالنصر والترزق من الطيبات توجب الإطاعة والاستجابة لما دعا والاتقاء عما نهي، ويؤيده ما في الكبير: "أنه لما أمر الله تعالى المؤمنين بطاعة الله تعالى وطاعة رسوله ثم أمرهم بالانقضاء عن مخالفته وعصيانه ذكر ما يوجب الطاعة وترك المخالفة".⁶⁷

(وَأَذْكُرُوا) من الذكر القلبي بالضم أو بالكسر، أي: تفكروا كما في التيسير⁶⁸ وأشار إليه القاضي في المواصي⁶⁹ كالكلام النفسي والقول العقلي بطريق تسمية المدلول باسم الدال.

(وَأَذْ) ههنا بمعنى نفس الوقت منسلا عن الظرفية مفعول به لـ ﴿وَأَذْكُرُوا﴾ كما صرح به صاحب الكشاف⁷⁰ وأكثر المفسرين⁷¹ ورجحه ابن هشام في معني اللبيب،⁷² ولعل المراد ذكر ما فيه من الحادث أو الحال على سبيل المجاز أو الكناية؛ لأن تذكر مجرد الوقت غير مفيد وردّه أبو حيان في البحر بأنه لا يجوز كونه مفعول به؛ إذ لا يوجد في كلامهم نحو: "أحببت إذ قدم زيد" ولا يخرج عن الظرفية إلا إذا أضيف إليه الظرف نحو: "يومئذ" وبعدها "هداكم" واختاره القاضي حيث قال في أوائل البقرة: أنه لازم الظرفية فيكون مفعولا فيه بتقدير نحو: "الحال" أو "الحادث"⁷³ كما صرح به ههنا ابن عادل⁷⁴ لتصحيح الظرفية إذ المراد ههنا الذكر في الحال أو في جميع الأحوال بطريق الاستمرار فلا يصح وقوعه فيما مضى من الزمان، قال في معني اللبيب: "زعم الجمهور أن "إذ" لا يقع إلا ظرفا أو مضافا إليه الظرف وأنه في نحو: ﴿...وَأَذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكُفِّرْتُمْ...﴾ [الأعراف/86/7] ظرف لمفعول محذوف، أي: ﴿...وَأَذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً...﴾ [آل عمران/103/3]⁷⁵ ولا يخفى أنّ الوجه الأول بعد ثبوت استعماله بمعنى "نفس الوقت" بشهادة صاحب الكشاف أوجه لفظا لسلاسته عن مؤنة الحذف، ومعنى لكون المجاز والكناية أبلغ من الحقيقة كيان الدعوى بالبينية.

واعلم أنّ تصحيح الظرفية ههنا بالتقدير المذكور إما يلزم إذا كان الخطاب للمهاجرين من حيث أنهم مهاجرون أو للعرب، فإنّ القلة الحقيقية أو الإضافية فهم قائمة غير متحولة إلى الكثرة وأنّ النعم المذكورة في زمان قلتهم ويؤيده دوام الاسمية وعدم التصريح بقوله: ﴿كُنْتُمْ﴾، وترك قوله: ﴿فَكَفَّرْتُمْ﴾، فيكون من قبيل تلوين الخطاب بخلاف ما إذا اعتبر المهاجرون بعنوان الإيمان فيقول الخطاب إلى بعض المؤمنين، فإنّ المراد حينئذ ذكر حال القلة لتحولهم من حيث أنهم مؤمنون إلى الكثرة، لكن الدوام على الوجه الأول لا يجري في الاستضعاف، فإنه قد تبدل إلى العزة مطلقا، ولذا قال تعالى بعد ذلك ﴿وَأَيَّدَكُمْ بِنَصْرِهِ﴾ فتعظيمه في الإرشاد خارج عن طريق الرشد إلا أخذ مقيدا بقوله: ﴿فِي الْأَرْضِ﴾ أي: مستضعفون ما داموا فيها، ولم يقل "فلبولون" لاشتراك لفظ القليل بين المفرد والجمع، لكنه منقول إلى الجنس كما في...⁷⁶ فلا حاجة إلى تقدير قوم قليل ونحوه.

(مُسْتَضْعَفُونَ) صفة ﴿قَلِيلٌ﴾ باعتبار الجمع أو خبر ثان من استضعفه إذا عدّه ضعيفا، أي: معدودون ضعفاء عند الأعداء وإن كنتم أقوىاء عند الله ولذا لم يقل "ذليل" مع أنه أوفق لقليل. والمراد بالضعف لازمه الذي هو الذلة كما سيشير إليه أهم من أن يكون بحسب البدن أو البال أو قلة المال. وأخرجه عن القلة لأخا بمنزلة العلة.

⁶⁷ التفسير الكبير للرازي، 139/8.

⁶⁸ التيسير لأبي حفص النسفي، 179/7.

⁶⁹ أنوار التنزيل للبيضاوي، 72/1.

⁷⁰ الكشف للرخشي، 573/2.

⁷¹ مدارك التنزيل للنسفي، 640/1. انظر:

⁷² معني اللبيب لابن هشام، 9495.

⁷³ أنوار التنزيل للبيضاوي، 53/1-54.

⁷⁴ الملباب لابن عادل، 495/9.

⁷⁵ معني اللبيب لابن هشام، 95.

⁷⁶ محان بين الكلمات في المخطوطة بياض هكذا.

(في الأَرْض) أي: في محل مخصوص وهو (أَرْضٌ مَكَّةَ) على أن اللام للعهد بقرينة الخطاب للمهاجرين، قيد به تعيينا لمحل الاستضعاف واحترازا عن وقوعه في غيره من الأطراف.

(مُسْتَضْعَفُكُمْ قُرَيْشٌ) استئناف نحوي أو بياني ويمكن أن يكون تعليليا، وهذا مبني على الغالب لجواز استضعاف غيرهم. في الكشاف عن قتادة: كان قريش أدل الناس وأشقامهم عيشا وأعرامهم جلدا أو أيبنهم ضلالا لا يَؤْكُلون ولا يأكلون، فمكَّن الله لهم في البلاد ووسع لهم في الرزق والغنائم،⁷⁷ وقريش ولد نفر بن كنانة وهو بهذا الاعتبار منصرف وكذا باعتبار الحج، وإن أخذ باعتبار القبيلة يكون غير منصرف للعلمية والتأنيث كما في البحر⁷⁸ وغيره، منقول من تصغير "قريش" وهو دابة عظيمة في البحر تثبت بالسفن ولا تطاق إلا بالنار فشيئها بما، لإلها تأكل ولا تؤكل وتعلوا ولا تعلق، وصغر الاسم للتعظيم كما ذكره القاضي في سورة قريش،⁷⁹ ولا يخفى ما بينهما من التناهي، فتأمل!

(وَقِيلَ لِلْعَرَبِ كَافَّةً) مسلمهم وكافهم والمستضعف حينئذ فارس والروم والقلة إضافية حذفه لدلالة قوله:

(فَأَنَّهُمْ آذِلَّةٌ فِي أَيْدِي فَارِسَ وَالرُّومِ) عليه، فإنه تعليل لهذا المقدر وهو منقول عن وهب،⁸⁰ لكنه لا يناسب المقام ولا يلائم طرفي الكلام مع أن فارسا لم يحكم على جميع العرب في المشهور وإن ذكره السيوطي في الدر المنثور،⁸¹ ولذا ضعف.⁸² والأرض حينئذ أرض العرب أو جنسها ولم يذكر احتمال كون الخطاب للمهاجرين والأنصار كأهل بدر على طبق ما سبق من الخطابات باعتبار أوائل الهجرة لاتصافهم فيها بما ذكر كما ذكره في التحقيق؛ لأنه يأبى عنه خوف التخطف، والإيواء نوع إباء كما لا يخفى على الألباء.

(تَخَافُونَ أَن يَخْتَطِفَكُمْ النَّاسُ) خبر ثالث أو صفة ثانية أو حال من ضمير "مستضعفون"،⁸³ ويمكن أن يكون استئنافا تعليليا. و"التخطف" من الخطف وهو أخذ الشيء بسرعة وفيه إشارة إلى أن أخذهم وإهلاكهم يحتاج إلى تكلف ومعاناة⁸⁴ لكونهم من الشجعان، ففيه نوع رد لاستضعافهم بطريق البرهان كأنه قيل لئهم أقوياء في الحقيقة، لأنهم لا يخافون الخطف بسهولة بل يخافون التخطف بصعوبة.

(كَمَا قُرَيْشٌ) على أن اللام للعهد نظرا إلى كون الخطاب للمهاجرين كما أن قوله.

(أَوْ مَن عَدَاهُمْ) ناظر إلى كونه للعرب، ويمكن أن يكون من عداهم نظرا إلى الوجهين كما قيل، وكونه للعرب مبني على الأغلب.

(فَأَنَّهُمْ كَانُوا جَمِيعًا مُعَادِينَ) بتخفيف الدال من المعادة.

(مُضَادِّينَ) بتشديد الدال، أي: مخالفين قولاً وفعلاً والمعادة قلبية فلا تكرر.

(هَمٌّ) متعلق بمما على التنازع، والضمير للعرب فقط أو مع كفار قريش بالنظر إلى النظرين ولا يرد الإشكال بقوله تعالى ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا خَرَامًا مِمَّا وُيْحِتُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ﴾؛ لأن الخوف من الشيء لا يستلزم الوقوع فيه على أن التخطف المذكور لا يلزم أن يكون في نفس الحرم فلا يباي كونه آمنا في نفسه كما قيل،⁸⁵ وقد ظهر بذلك أنه لا يؤيد هذه الآية كون الخطاب للعرب، ما ذهب إليه ابن الكمال من التأييد بعيد.⁸⁶

(فَأَوَّاهُمْ) أي: أنزلكم وأسكنكم (إلى المدينة) ودفع خوف التخطف عنكم على أن الخطاب للمهاجرين. والغاء عاطفة لتفسير الجمل من الحال المقدرة أو المرادة على تقدير التجوز أو الكناية إذا اعتبر حيثية المهاجرة ودوام القلة؛ لأن الحال المتذكر حينئذ هو الإيواء وما بعده "أو" للسببية أو التعقيب إذا اعتبر صفة الإيمان، فإن الحال حينئذ عبارة عن القلة والاستضعاف وخوف التخطف فترتب ما بعدها على ما قبلها ويعقبه، ولا يناسب أن تكون فصيحة باعتبار شرط محظوف محذوف؛ لأن ما بعدها يكون حينئذ كالاملا مستقلاً فلا يدخل تحت اللام الأمر بالتذكر مع أنه مقتضى السوق كما يظهر بعد التدبر. فان قلت: الظاهر أن يعطف قوله: ﴿فَأَوَّاهُمْ﴾ على قوله: ﴿تَخَافُونَ﴾ وقوله: ﴿أَيْدِيكُمْ﴾ على قوله: ﴿مُسْتَضْعَفُونَ﴾ لفظاً أو معنى على ما يقتضيه مناسبة الترتيب ليحصل

⁷⁷ الكشاف للزمخشري، 573/2.

⁷⁸ البحر المحيط لأبي حيان، 515/8.

⁷⁹ أنوار التنزيل للبيضاوي، 1173/2.

⁸⁰ انظر هذه الرواية: تفسير الطبري للطبري، 119/11؛ تفسير البغوي للبغوي، 347/3.

⁸¹ الدر المنثور للسيوطي، 88/7.

⁸² حاشية الشهاب للخفاجي، 268/4.

⁸³ هذه المعلومات المتعلقة بإعراب الجملة أيضا في تفسير أبي السعود أنظر: تفسير أبي السعود لأبي السعود، 482/2.

⁸⁴ في الهامش: ولذا لم يقل أن يخطفوا كما قال تعالى ﴿يخطف أنصارهم﴾

⁸⁵ في الهامش: قاله بعض حضار المجلس (منه)

⁸⁶ انظر للحصول على معلومات مفصلة: تفسير ابن كمال لكمال باشا زاده، 253/4.

التشويش في أمر العطف قلت: الذي يلوح في البال ويجول في الخيال في أمثاله أن يعطف مجموع جمل أخرى بعد اعتبار العطف فيها ثم يعتبر ارتباط كل جملة بما يناسبها فيكون من عطف القصة على القصة.

(وَجَعَلَ لَكُمْ مَأْوَى) عطف على "وأكرم" باعتبار تقييده بقوله "إلى المدينة" فلا يرد أنه لا يصح التريديد بين المفترق والمفسر بل بين التفسيرين، وفيه إشارة إلى أنه لا يعتبر حينئذ التوصل إلى المفعول الثاني.

(تَتَخَصَّصُونَ) أي: تُمْتَعُونَ امتناعًا عظيمًا بدلالة الصيغة، وإن حصل أصل الامتناع بمكة حرم آمن.

(يهِ) أي: بالمأوى و يتحصنون صفة له أو بكل من المدينة والمأوى، فيتحصنون صفة لهما.

(عَنْ أَعْدَائِكُمْ) وهذا على أن الخطاب لجنس العرب.

(وَأَيَّدِكُمْ) أي: قوّاكم وأزال استضعافكم بتركه كتركم أو بحذفه كما عرفت.

(بِنَصْرِهِ) أي: بدفعه ضرر الكفار عنكم، فإن النصر أخص من الإعانة وفيه معنى الغلبة، ولذا يتوصل بـ"على" كما قال.

(على الكُفَّارِ) أي: كفار قريش إن كان الخطاب للمهاجرين أو جنس الكفار إن كان للمؤمنين كذا قيل، ولا يخفى أن كون الخطاب لهم غير مذكور فيما سبق، ولا يلام ما بعده كما عرفت. فاعلم مراد القائل اعتبار المهاجرة أولاً، والإيمان ثانياً مع كون الخطاب للمهاجرين كما مرّ ولم يقل "على الأعداء" ليتنظم على كون الخطاب للعرب أيضاً إشارة إلى أنه لا يناسب المقام وإن احتمله الكلام.

(أَوْ بِمُظَاهَرَةِ الْأَنْصَارِ) عطف على "نصره" المقيد بدون اعتبار المظاهرة بقرينة المقابلة أو على بدون اعتبارها بتقدير المعنى أو اعتبار المعنى، وهذا على كون الخطاب للمهاجرين من حيث أنهم مهاجرون.

(أَوْ بِإِمْدَادِ الْمَلَائِكَةِ يَوْمَ بَدْرٍ) هذا على خصوص الخطاب للمهاجرين أو عموماً للمؤمنين وفي الكشف بمظاهرة الأنصار و⁸⁷ بإمداد الملائكة⁸⁸ فلم يعتبر عدم اعتبار السبب، وما ذكره المصنف أنسب.

(وَوَزَّقَكُمُ مِنَ الطَّيِّبَاتِ) الظاهر أنه عطف على قوله "أيديكم" ولا يخفى أنه لا مدخل له في سببية الاستضعاف كالتأييد بالنصر، وعطفه على مجموع الفاء وما بعدها خلاف الظاهر. فالأوجه أن يقال تعميم الاستضعاف من البدني والمالي، فالأول ناظر إلى الأول والثاني إلى الثاني كما لا يخفى على من يهتم بتناسب المعاني، ولعله أحد وجوه التخصيص بقوله.

(عَنِ الْفَنَائِمِ) والثاني أنّ طيب الغنيمة مقصور على هذه الأمة، فهو أدخل في الامتنان، والثالث أنّ القصر مبني على أنه أنسب بمقام النصر ولم يقل: "أو غيرها" بناء على خطاب العرب لما مرّ من عدم كونه أنسب.

(لَمَلَكُمْ تَشْكُرُونَ) هذه النعم إرادة أن تشكروا كذا في الكشف⁸⁹ وهو مبني على مذهب الاعتزال من تعليل الأفعال وإن ذكره القاضي أيضاً في بعض المحال⁹⁰ نظراً إلى المال، والله أعلم بحقيقة الحال.

{تمت}

المصادر والمراجع

أنوار التنزيل وأسرار التأويل؛

ناصر الدين أبو سعيد عبد الله بن عمر بن محمد الشيرازي البيضاوي (ت. 685هـ). تحقيق: محمود عبد القادر الأرنؤوط، دار صادر، بيروت 2001م.

البحر المحيط؛

أبو حيان محمد بن يوسف الأندلسي (ت. 745هـ). تحقيق: عادل أحمد عبد الموجود - علي محمد معوض، دار الكتب العلمية، بيروت 1413هـ/1993م.

تفسير ابن كمال؛

شمس الدين أحمد بن سليمان بن كمال باشا الرومي الحنفي (ت. 940هـ). تحقيق: ماهر أديب حبوش، مكتبة الإرشاد، إسطنبول 1439هـ/2018م.

⁸⁷ في الأصل: "أو" صح: "و" انظر: الكشف للزمخشري، 573/2.

⁸⁸ الكشف للزمخشري، 573/2.

⁸⁹ الكشف للزمخشري، 573/2.

⁹⁰ أنوار التنزيل للبيضاوي، 1173/2.

تفسير أبي السعود (المسمى إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم)؛

أبو السعود بن محمد العمادي الحنفي (ت. 982هـ). تحقيق: عبد القادر أحمد عطا، مكتبة الرياض الحديثة، الرياض د. ت.

تفسير البغوي (المسمى معالم التنزيل)؛

محيي السنة أبو محمد الحسين بن مسعود البغوي (ت. 516هـ). تحقيق: محمد عبد الله النمر - عثمان جمعة ضموية - سليمان مسلم الحرش، دار طبية، الرياض 1409هـ/1989م.

تفسير الطبري (المسمى جامع البيان عن تأويل آي القرآن)؛

أبو جعفر محمد بن جرير الطبري (ت. 310هـ). تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي، دار هجر، القاهرة 1422هـ/2001م.

التفسير الكبير (مفاتيح الغيب)؛

فخر الدين الرازي (ت. 604هـ). تحقيق: سيد عمران، دار الحديث، القاهرة 1433هـ/2012م

تفسير النسفي (المسمى مدارك التنزيل وحقائق التأويل)

أبو البركات عبد الله بن أحمد بن محمود النسفي (ت. 710هـ). تحقيق: يوسف علي بدوي، دار ابن كثير، دمشق-بيروت 1433هـ/2012م.

التيسير في التفسير؛

أبو حفص نجم الدين عمر بن محمد بن أحمد النسفي الحنفي (ت. 537هـ). تحقيق: ماهر أديب حيوش، دار اللباب، بيروت 1440هـ/2019م

الدر المنثور؛

جلال الدين السيوطي (ت. 911هـ). تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي، مركز هجر للبحوث والدراسات العربية والإسلامية، القاهرة 1424هـ/2003م.

حاشية الشهاب على تفسير البيضاوي، (المسمّاة عناية القاضى وكفاية الراضى على تفسير البيضاوي)؛

شهاب الدين أحمد بن محمد بن عمر الحفاجي المصري الحنفي (ت. 1069هـ). دار صادر، بيروت د. ت.

الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل؛

جار الله أبو القاسم محمود بن عمرو الزمخشري (ت. 538هـ). تحقيق: عادل أحمد عبد الموجود - علي محمد معوض مكتبة العبيكان، الرياض 1418هـ/1998م

اللباب في علوم الكتاب؛

أبو حفص سراج الدين عمر بن علي ابن عادل الحنبلي الدمشقي (ت. 880هـ). تحقيق: عادل أحمد عبد الموجود - علي محمد معوض، دار الكتب العلمية، بيروت 1419هـ/1998م.

معني اللبيب عن كتب الأعاريب؛

أبو محمد جمال الدين عبد الله بن يوسف بن أحمد ابن هشام الأنصاري المصري (ت. 761هـ). تحقيق: محمد محي الدين عبد الحميد، المكتبة العصرية، بيروت 1411هـ/1991م.